

ШРИФТОВЕ ОФОРМЛЕННЯ ВИДАНЬ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

УДК 75.057(477.87) “18/19”

Ольга РУЩАК,

*викладач ЗХІ; аспірант-пошукувач ЛНАМ,
м. Ужгород, Україна*

Анотація. У статті зроблено огляд типографічного оформлення часописів Ужгорода другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналізується різноманітна кількість шрифтів та інших складових типографічного набору в друкарнях краю. Вказується на взаємозв'язки у співпраці місцевих друкарень із європейськими.

Ключові слова: друкарі Ужгорода, типографіка, шрифт, ініціали, графічне оздоблення.

Друкарська справа в Ужгороді започатковується тільки у середині ХІХ ст. завдяки діяльності Якова Еллінгера (філії кошицької друкарні). Проте з не відомих нам причин та брак кириличних шрифтів швидко припиняється [1; 3; 4]. Другою датою початку систематичної видавничої діяльності є 1863 рік [2, 11], за іншими джерелами – 1861 [3, 12; 1, 61], час, в який діяла ужгородська типографія, заснована Карлом Ієгером. З цього моменту можна говорити про значну кількість видань, які друкувалися в типографіях, відкритих в Ужгороді та інших містах краю протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. У той час найбільш популярними були газети, календарі журнального типу, авторські монографії (написані переважно вчителями, представниками духовенства). Головними мовами видання були угорська, руська та російська. Руська мова видань, окрім російської граматики, використовувала значну кількість лексики місцевих говірок, церковно-слов'янської мови та, навіть, угорські слова. Часто уживаним терміном у той час для визначення мови є «язичіє» – це суміш церковно-слов'янської, української та російської мов. Багато-національність краю та політика уряду були визначальними для мови видань. Для угорськомовних видань використовували латинські шрифти, а для російськомовних (кирилиця) – шрифт «гражданка» (впроваджена ще Петром І у ХVІІІ ст.), для руської й церковнослов'янської мови видання використовували як старослов'янські букви, в основі рукописного пів-

устава, так і «гражданський» шрифт. Кириличним письмом, а саме «ґражданкою», на Закарпатті почали друкувати тільки з 1863 року в друкарні К. Іегера [4, 189-190], на відміну від латинського, шрифти якого були у всіх, що існували до та після Іегерової в Ужгороді, Берегові, Мукачеві, Виноградіві (Севлюші) [3,13]. У перші роки своєї діяльності К. Іегер використовував поряд з латинськими єврейський шрифт. Із цього стає зрозумілим, що типографії на Закарпатті були оснащені шрифтовими взірцями різного виду, що давало можливість друкувати різноманітну продукцію, залежно від потреб читачів. Постає завдання зробити огляд шрифтового оформлення видань краю, зокрема Ужгорода, проаналізувати різновиди шрифтів та інших складових типографічного набору у друкарнях краю. А це дасть нам змогу цілісно представити графічне оформлення видань Закарпаття другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Адже шрифт, його графічна різноманітність поряд із ілюстраціями та декоративними оздобленнями (віньєтками-заставками, кінцівками), є елементом цілісного комплексу графічного оформлення видання.

Аналізуючи закарпатські часописи другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а саме «Місяцословъ», «Листокъ», «Додаток къ «Листку», «Наука», «Kelet», «Ung», можемо висловити наступну думку, що видання краю цього часу відповідали загальним вимогам на європейських теренах. Інколи вони могли мати відмінності, а саме – спрощена композиція складових графічних елементів набірної полоси. Видання, які виходили в Україні чи інших європейських країнах зазначеного періоду помітно могли відрізнитись якістю матеріалів та друку. Проте, якщо мова йде про різновиди використаних шрифтів, закарпатські часописи не поступались виданням з інших міст, зокрема Львова, Києва, Кракова чи Будина (Будапешта).

Уся текстова частина видань розділена на основні та доповнюючі тексти, що визначає роль шрифтів на сторінці: текстові або набірні, акцидентні та декоративні – залежно від призначення шрифту (висвітлити інформацію, акцентувати увагу чи виділити, виокремити). Серед шрифтів, які найчастіше використовували, було декілька гарнітур та кеглів (величина шрифту, що визначається в пунктах (1 пункт = 1/72 дюйма або 0,352 мм).

Основні тексти в полосі набору – це один чи два різновиди шрифтових гарнітур, що легко сприймаються при читан-

ні. Вони використовувалися відповідно до мови видання – письмом латиницею (в основному шрифти нової антикви) чи кирилицею (шрифти «гражданка» і «старослов'янський» на основі рукописного півуставу). Набірні шрифти видання були переважно 10-12 кеглів і називалися відповідно «корпус» і «цицера». Дуже зрідка використовували 14 – «мітель». Розміщення основного тексту в календарях та монографіях було переважно в одну колонку з вирівнюванням по ширині. Дво-триколонкове розміщення характерно для газет або віршів у календарях.

Іншу групу шрифтів складають акцидентні – більшого або меншого кегля, щоб виділити від основного, набірною шрифтом чи іншої гарнітури. Переважно це шрифти без засічок, якщо основний набірний текст надрукований шрифтом із засічками. До акцидентних відносяться як тексти, набрані більшим кеглем (для заголовків, підзаголовків і титулів) основної гарнітури разом із групою декоративних шрифтів, так і доповнюючі тексти у підписах до ілюстрацій, підтекстівки. Такі тексти друкували переважно іншою гарнітурою або меншим кеглем, часто 8 – «петит», інколи під змінним кутом (підписи до ілюстрацій), перпендикулярно до основного напрямку в полосі набору. «Петит» основної шрифтової гарнітури видання був популярним для епіграфів, віршів, підписів до статей. Найменшим у шрифтовому наборі є 6 кегль – «нонпарель», що використовувався досить рідко. Найбільшими ж за розмірами 36-60 кеглю були шрифти для написання назв видань та ініціалів (початкової букви, на першій полосі). Ними писали для виділення як основною гарнітурою, так і повністю іншого накреслення, з додатковими декоративними елементами. Шрифти 16-32 кеглю використовували для назв статей, тематичних рубрик, заголовків.

Про таку шрифтову різноманітність йдеться також у списку оснащення Еллінгерової друкарні (1848 р.), складеному Шандором Чашею, помічником друкаря. Цей список було зроблено для О. Духновича з метою її викупу та доукомплектування кириличним письмом для потреб Мукачівської єпархії [3, 14]. З опису знаємо, що тут знаходилося 20 ящиків з курсивами та антиквами – прямими латинськими шрифтами, дерев'яними і вилитими пластинками для букв; дерев'яні преси. Згадуються шрифти на 8 пунктів – петит, на 12 пунктів – ціцера, на 24 – подвійні ціцера, мітель – на 14, подвій-

ний – на 28, терція – на 16, канон – на 36 або 40 пунктів. Найбільшу висоту літери у списку визначено 66 пунктів. Щодо найменшого – петиту, то він вважається дрібним та незручним для читання, його було досить багато у друкарні Еллінгера, що свідчить про потребу друку дрібної продукції. З цього можемо припустити, що нова типографія в Ужгороді К. Ієгера використала матеріальну базу, відновивши застарілі залишки та знищені деталі Еллінгерової друкарні. Після доукомплектування кириличним письмом друкарня була досить добре оснащеною різномітними шрифтами.

Шрифти, що були найбільш популярні в закарпатських часописах, можемо розділити за конструкцією букв, в основі яких є: єгипетські та гротескові – брускові, прямого накреслення, з масивними засічками та без; а також антиква – із тонкими засічками; із змінними товщинами базової та вертикальної лінії. До антикви відносимо один з основних видів шрифту зазначеного періоду, яким друкувалася основна текстова частина більшості ужгородських видань – «гражданка». Водночас використовували й брускові шрифти, переважно для короткої інформації – підписи до ілюстрацій та тексту, епіграфи, вірші, назва типографії на титульному листі видання, тобто вони мали другорядне значення.

Ще однією окремою групою акцидентних шрифтів є декоративні, які мають визначальну роль у типографічному оформленні видань. Вони завжди привертають увагу, завдяки своїй новизні входять у моду і відповідно «старіють», а їх різноманітність на сторінках видання може свідчити часто про матеріальний стан друкарні. Це шрифти специфічного накреслення (з додатковими декоративними елементами поряд з базовими конструктивними чи в їх основі), об'ємно-просторові, шрифти вікторіанської доби та романтизму, що стали популярними у друкованій продукції Європи ХІХ століття. Багато таких шрифтових гарнітур зустрічаємо у назвах закарпатських видань, заголовках до розділів та як ініціали. Для обкладинки та титульного листа назву видання викладали рівно в один рядок або дугою, всі інші тексти йшли нижче рівно, переважно центральним вирівнюванням (іл.1). Ініціальні букви розміщували в межах полоси набору. Але єдиної системи, модуля, розташування для таких букв не було. Оскільки шрифтів з часом з'явилася велика кількість, вони були різного розміру, навіть у межах однієї гарнітури.

Так, в одних випадках верхня лінія ініціала могла рівнятися з верхньою лінією першого рядка, чи декор навколо букви намагалися вписати у цю схему. В іншому випадку, нижня базова лінія буквиці рівнялася по низу з першим рядком. Так само не було усталено з боковими відступами від і до головних текстів, наступних букв після ініціалу у першому слові – прописне чи рядкове письмо (іл. 2, 8). Також для ужгородських часописів характерною була, навіть в межах одного номера, різноманітність ініціалів та їх оформлення. Могли використовувати 2-3 різноманітні стилі графіки в декорі для однієї букви чи виду гарнітури. З цього можемо припустити, що за стилістичне оформлення текстової частини відповідав типограф, який друкував, чи набірник, який набирав «корінці», формуючи сторінки.

Проаналізувавши знайдені шрифтові взірці в ужгородських часописах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., згідно з акцидентністю, можемо розділити їх на чотири групи. Найбільшу групу серед них складають декоративні шрифти, розроблені на основі антикви або гротескових чи брускових, основні конструктивні елементи яких частково замінені на декоративні: подвоєність ліній (прямих і хвилястих), штрихи, ромбовидні розширення у вертикальній лінії; орнаментальні мотиви, що підкреслюють графему літери; вертикальна видовженість, різке звуження та перехід у засічки в основі базових горизонтальних ліній (іл. 4, 5, 6, 7). Це група шрифтів, що була популярною у Європі та Америці з початку ХІХ ст. (іл. 8). Такими шрифтами оформляли переважно тематичні рубрики, інколи назви статей, назви та підназви видання на титульних сторінках, а також відоме поодинокі їх використання в якості ініціалів (іл. 1, 2, 3). У типографічному наборі ужгородських друкарень шрифти цієї групи були різного кегля, але більші за 16. У процесі формування полоси набирали однакові за стилем та величиною, в іншому випадку могли використовувати і кілька кеглів у межах видання. Поряд з ними зустрічаються заголовкові написи, оздоблені типографічними елементами – орнаментальними рамками та зображеннями – кінцівками з боків або навколо. Одними з прикладів використання декоративного шрифту в заголовку маємо у назвах календарного часопису «Мѣсяцословъ» від 1867 року і газеті «Листокъ» за 1889 рік. Це був вертикально видовжений шрифт, засічки якого мали хвилясту форму у ви-

гляді вусиків. Проте невдовзі цей шрифт у «Листку» замінили на інший, а в «М'сяцослові» на звичайний, простий. Однак в деяких номерах 1870-1880-х рр. декоративний шрифт «з вусиками» знову фігурує (іл. 1, 2).

Шрифт із декоративними засічками у вигляді ліній та елементів рослинного орнаменту, вписаного частково в графему літери або підміняючи у формі складові елементи, можемо виокремити в іншу групу декоративних шрифтів (іл. 4). Стилізовані трілисники і натуралістичні рослинні мотиви, закручені або переплетені (дуб, виноград, в'юнок, лавр та ін. квіткові) у самій букві та як фон навколо неї. Такий тип шрифтового оформлення переважно в ініціалах характерний для закарпатських часописів.

В окрему групу виділяємо шрифти, де графему (форму) букви творить сам декор, обплітаючи її та доповнюючи як фон навколо – це шрифти з елементами «рококо» та «сецесії» (іл. 4д, 4е). Це група декоративних шрифтів, дуже популярних у Європі в останню третину ХІХ ст. В ужгородських виданнях такий вид графічного оформлення ініціалів з'являється із середини 1890-х років завдяки «Книгопечатні «Келеть»». Тут засічки і поперечні прямі лінії художники замінюють пластичними лініями з декоративними елементами, які дещо видозмінюють букву. Пишність різних ліній та декоративних завитків, що формують букву, і як доповнюючий мінімальний орнамент навколо, надають ініціалу барокової пишності. Ламкі закручені тонкі лінії з ромбовидними елементами декору, пишні і пластичні завитки, що були характерними для стилю рококо у поєднанні з елементами сецесії знайшли своє відображення і в словолитній справі.

Об'ємні, з просторовим подвоєнням, ініціали були характерними для періодичних видань середини 1890-х років: «Листокъ», «Додаток къ «Листку», «Kelet», які виходили в друкарні Варфоломія Ієгера (іл. 6). Шрифт цієї групи служив для написання важливих назв, виділення перших ініціальних букв чи першого слова на початку тексту. Він був одного розміру, дорівнював висоті двох текстових рядків. Пізніше з'являються шрифти з виразним світло-тіньовим просторовим підкресленням, складнішої конструкції, різноманітніших гарнітур та кеглів.

Перші ініціали вжито в кінці 1880-х рр. для оформлення найважливіших статей номера випуску, а вже пізніше – із

середини 1890-х рр. – ініціальні шрифти були майже у кожній публікації номера. 1893 рік привносить зміни в оформлення ініціалів, з'являються нові види, хоча використовують і попередні. Для нових ініціалів характерна геометрична чіткість і декоративна пластичність, випуклість форм у поєднанні з декоративними закрученими вусиками, які є продовженням чіткої прямої лінії, у чому проявляються орієнтальні мотиви, та народного давньоруського мистецтва у поєднанні з новими тенденціями сецесії. Чітка пластична буква у поєднанні з лінійним площинним декором утворюють загальну прямокутну форму ініціала. Цей тип ініціального оформлення є дуже популярним у Європі з кінця 1870-х рр. Для нього характерні були відмінності, частково у декорі або написі букви, яка мала збільшено заокруглені засічи, або застосування двоколірного друку – для декору і самої букви [8,182]. В Ужгородських друкованих виданнях висота такого ініціала при написанні була тотожною висоті трьох рядків тексту, тобто сходились нижні базові лінії ініціала та третього ряду (іл. 7).

Окремо слід виділити характерне оформлення ініціалів стандартних шрифтів більшого кеглю, за допомогою типографічних елементів – кінцівок, які викладали орнаментальними рамками навколо букви. Такий принцип оформлення нерідко використовували і в оформленні заголовків до текстів (іл. 8а, 2б. Так, графічні кінцівки із зображенням дуба, складаючи у певній послідовності, у поєднанні з простою рамкою, були досить пишним оздобленням для букви, в якості ініціалу чи назви статті, наприклад, в «Листку». Подібна схема оздоблення як пропозиція, відображена на сторінках каталогів типографічних елементів та декору друкарень і словолитень Європи та Америки 1880-1890-х рр. (іл. 8) [8.281, 336].

Проаналізувавши попередньо знайдені і опрацьовані взірці шрифтового оформлення видань Закарпаття, зокрема м. Ужгорода, співставивши їх з європейськими, бачимо, що вони ідентичні. А це у свою чергу вказує на те, що ужгородські друкарні користувалися такими ж взірцями шрифтових гарнітур, що і європейські; ливарні центральноєвропейські, де відливали корінці та виготовляли кліше, ймовірно, продавали їх далі на схід. Це все стосується типографічних декоративних елементів та букв латинського письма. Кириличні взірці за схемою побудови і принципом декорування подібні до попередніх, що свідчать про можливість розробок кирилических букв за тією ж схемою. Зростання у першій половині

XIX ст. національної свідомості українського населення, потреба в забезпеченні шкіл та інших навчальних закладів друкованою продукцією, а також у щоденному інформуванні щодо подій краю та світу сприяли розвитку друкарської справи у Центральній та Східній Європі, зокрема, серед слов'янських народів. Є відомими видавничі центри на Західній Україні середини XIX ст. – Львів, Острог, Перемишль та ін. Поряд з ними, починаючи з середини століття, набула активного розвитку друкарська справа і в Ужгороді.

Відомими містами Європи середини XIX ст. та початку XX ст., де знаходилися типографії та ливарні з виготовлення типографічних елементів – шрифтових «корінців» та декоративних оздоблювальних взірців – були Будапешт, Відень, Офенбах та Франкфурт-на-Майні, Берлін, Лейпциг, Париж. Можливими були і запозичення з Голландії та країн Північної Америки [7; 8]. У процесі порівняльного аналізу знайдені типографічні елементи, якими користувалися ужгородські друкарні, знаходимо серед взірців у каталогах типографій багатьох європейських міст. Усе необхідне для друкарської справи, зокрема інформація про виготовлення та продаж типографічних елементів, є запропонована від ливарні Бертольда в Берліні [8, 338]; Олександра Вальдова [8, 176-180], Юлія Клінкгарда [8, 312-317] та одній з найкращих фірм Карла Точніша в Лейпцизі [8, 104] (Німеччина); типографії Імре Кнера та Гійома в Будапешті (Угорщина) [6, 138]; ливарнях з Неймегену [8, 336] та Г. Хотсема з Гронінгену [8, 326] (Нідерланди). Деякі взірці композиційних прийомів шрифтового і графічного оформлення, схожі на ужгородські, знаходимо і на сторінках каталогів друкарень на території Північної Америки це: «Раун та Евері» в Бостоні [8, 157], типографія «Франкліна» (Цинцинатті) [8, 281], «Фармер молодший і Ко» [8, 218-229] та «Джеймс Конер і сини» [8, 232-237] в Нью-Йорку, «Шнайдевонд та Лі-Компані» [8, 238-241] в Чикаго та ін. З цього припускаємо, що емігранти могли допомагати в розвитку видавничої діяльності краю, урізноманітнюючи типографічні та декоративні елементів друкарських наборів. Свідченням цьому можуть бути задокументовані публікації в часописах краю: фото та дописи «руських» емігрантів з Америки, рух яких був активний в кінці XIX ст. та на початку XX ст.

Отже, з відкриттям постійно діючої типографії в Ужгороді 1861 року К. Ієгером починається систематичний видав-

ничий процес на Закарпатті, оскільки до того часу всі місцеві доступні часописи і книги друкували переважно у Львові, Перемишлі, Будині та Відні. Перша друкарня, як свідчать факти, не мала для роботи великої кількості шрифтів, це були переважно латинські та єврейські. Кириличне письмо для видань почали використовувати з 1863 р. Починаючи з кінця 1860-1870-х рр. прослідковується тенденція у збільшенні кількості шрифтових гарнітур. Найбільшого розквіту у видавничій діяльності з кінця 1880-х у 1890-х рр. досягнула друкарня Варфоломія Ієгера. У виданнях цієї друкарні типографічні взірці є найрізноманітнішими. На сторінках закарпатських часописів, зокрема, «М'сяцослові», «Листку», «Додаткові кь «Листку», «Kelet» – зустрічаємо повний комплекс композиційних прийомів. Найбільш виразними є: поєднання різноманітність шрифтових гарнітур та кеглів на обкладинках, титульних листах та на сторінках видань; застосування окремих ініціальних шрифтів та віньеткове декорування виділеної великої букви; використання заставки та кінцівки для оздоблення титульних листів, рубрик та окремих частин основного тексту чи у рекламних повідомленнях. Великий спектр гарнітур декоративних шрифтів найбільше виділяються за графічними акцентами серед комплексного типографічного оформлення.

Проаналізувавши знайдені взірці шрифтового оформлення видань Закарпаття, зокрема Ужгорода, можемо говорити про їх аналогічність з європейськими виданнями та каталогами типографічної продукції друкарень й словолитень багатьох європейських міст, зокрема, Будапешта, Відня, Офенбаха та Франкфурта-на-Майні, Берліна, Лейпцига, Парижа, а також містами Голландії та країн Північної Америки. Ця ідентичність може свідчити також про співпрацю ужгородських друкарень із європейськими.

Поряд з відомими із середини ХІХ ст. видавничими осередками в Західній Україні Львовом, Острогом, Перемишлем та ін. у ІІ половині ХІХ ст. постає і Ужгород. Друкарська справа тут розвивалася цілісно в зально-українському видавничому та центральноєвропейському процесі і відповідала мистецьким тенденціям другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

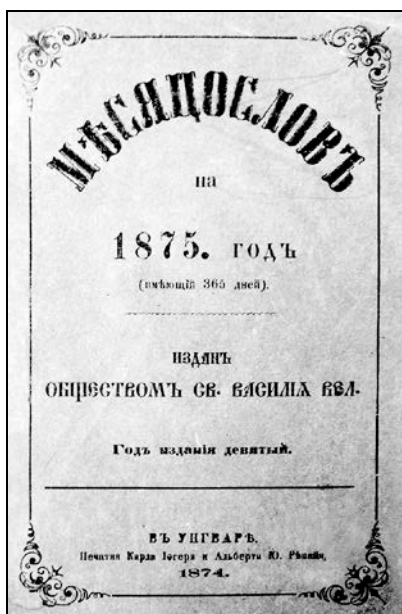
1. Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий: Науково-популярне видання. – Львів: Світ, 2003. – 196 с.
2. Мишанич О. Загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття: Літературно-критичні студії. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – 98 с.
3. Русин В. З історії друкарень Закарпаття другої половини ХІХ ст. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Вип. ІІІ. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 12-17.
4. Руцак О. Виникнення книговидавничої галузі на Закарпатті у 2-й пол. ХІХ ст. як відображення культурного відродження краю // Вісник ЛНАМ. Спецвипуск VIII: Ерделівські читання – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2009. – С. 182-197
5. Руцак О. Графічне оформлення видань закарпатських друкарень (друга половина ХІХ ст.) // Вісник ЛНАМ. Спецвипуск VI: Ерделівські читання – Ужгород: Гражда, 2008. – С. 62-73
6. Szántó T. Pismo i styl. – Wrocław-Łódź: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1986. – 564 s.
7. Drukarnia narodowa w Krakowie. 1895-935. – 182 st.+CXXVIII sch.wzorów.
8. Type. A visual history of Typefaces and Graphic Styles. 1628-1900. Volume I /Ed.by Cees W.de Jong. – Taschen, 2009. – 360 s.

Olha Rushchak,

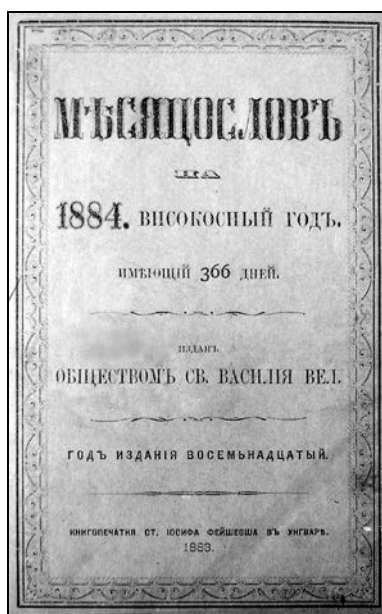
*Lecturer of Transcarpathian Art Institute,
Ph. D. student, Lviv National Academy of Arts,
Uzhhorod, Ukraine*

Annotation. *The article reviews the printing design elements of Uzhhorod magazines in the second half of the 19th century and beginning of the 20th century. The variety of types and other components of printing design in the printing enterprises of the region are under analysis. The interconnections of the local and european printeries are accentuated.*

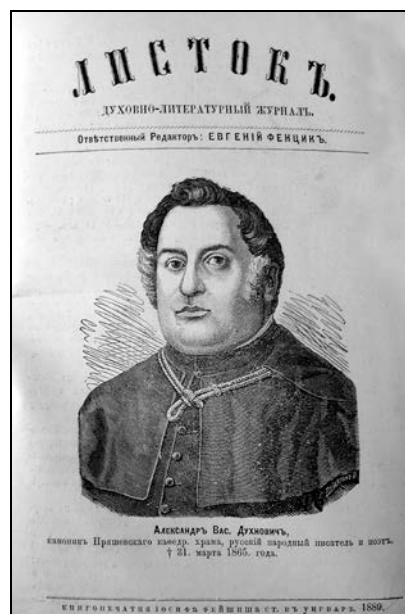
Ключові слова: *Uzhhorod printers, type, initials, graphic design.*

А

Б

В

Ил. 1. Шрифт «із вусиками» у назві часописів на титульних сторінках:

- а) «Мѣсяцословъ» (1875), печатня К.Іегера і А.Ю.Ріпайя; напис дугою;
- б) «Мѣсяцословъ» (1884), книгопечатня Й.Фейшевиша; напис рядковий;
- в) «Листокъ» (1889), книгопечатня Й.Фейшевиша.

А

Б

Ил. 2. Шрифт «із вусиками» в якості ініціалів:

- а) «Листокъ» (1895); б) «Мѣсяцословъ» (1895), із додатковим графічним оформленням, викладеним з типографічних кінцівок

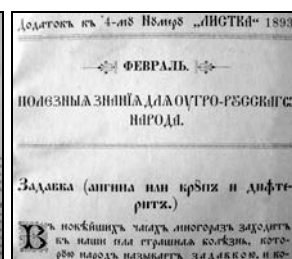
А

Б

В

Г

Ил. 3. Типографічне оформлення сторінок часописів від книгопечатні

- «Келетъ» В.Іегера: а) «Листокъ» (1893), № 2, титульна сторінка;
- б) «Листокъ» (1893), 34 ст.; в) «Мѣсяцословъ» (1893), 58 ст.;
- г) «Додаток къ «Листку» (1893), титульна сторінка.

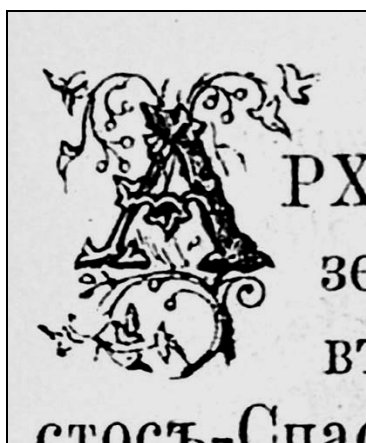
А

Б

В

Г

Д

Е

Ил. 4. Ініціали «Листка»: а) 1890; б) 1894; в) 1893; г) 1893; д) Ініціали «Листка» з елементами сецесії та рококо: 1894; е) 1892, 1894.

Ил. 5. «Додаток къ «Листку» (1894)

Ил. 6. Шрифт об'ємно-просторовий з орнаментальним оздобленням: «Листокъ» (1893)

А

Б

В

Ил. 7. Типи графічного оформлення ініціалів однієї гарнітури: а) «Листокъ» (1892); б) «Листокъ» (1893); в) «М'сяцословъ» (1893), два види шрифтових гарнітур в оформленні ініціалів